

צל"ש מאוחר

עד היום נקט צה"ל קו נוקשה ובלי מתפשר שלפיו אין לדון בזכאות לצל"שים באיחור של שנים רבות. עמדתו היא שכל המלצה צריכה להיות נידונה זמן קצר לאחר האירוע המדובר. המאמר הזה מסביר מדוע ראוי בכל זאת לדון בהמלצות לצל"שים גם לאחר שנים רבות

הצל"שים והעיטורים בצה"ל | בתום כל מלחמה או מבצע ממליצים מפקדים להעניק ציונים לשבח לחייליהם שהצטיינו בקרב באופן חריג

סא"ל (מיל) ד"ר עפר דרורי

חוקר את נושא העיטורים והצל"שים בצה"ל

כידוע, בתום כל מלחמה או מבצע ממליצים מפקדים להעניק ציונים לשבח לחייליהם שהצטיינו בקרב באופן חריג. את המלצות מעבירים המפקדים לוועדת צל"שים פיקודית. זו גובה עדויות ולאחר מכן דנה בהמלצות ומחליטה אילו מהן לקבל ואילו לדחות. לאחר שהוועדה קובעת איזו המלצה לקבל היא גם מחליטה איזה סוג של צל"ש יינתן - עד לצל"ש אלוף (אם כי את האישור הפורמלי למתן הצל"שים עד לרמה של צל"ש אלוף נותן הרמטכ"ל).

אם הוועדה סבורה שהמעשה שהובא בפניה ראוי לצל"ש הרמטכ"ל, היא מעבירה את המלצתה לוועדה מטכ"לית. אם הוועדה המטכ"לית לצל"שים מגיעה למסקנה שהמעשה ראוי לעיטור המופת או העוז, מובאת המלצה בפני הרמטכ"ל לאישור. אם הרמטכ"ל מגיע למסקנה שהמעשה ראוי לעיטור הגבורה, הוא מעביר את המלצותיו לשר הביטחון, וזה מחליט אם לאשר את עיטור הגבורה. אם זוהי החלטתו, הוא גם מעניק את העיטור. במרבית המקרים מאשר הרמטכ"ל את החלטות הוועדה.¹ במהלך 63 שנות קיומה של המדינה עלתה מדי פעם סוגיית הזכאות לצל"שים לדיון ציבורי. הדיון הזה עסק, בין היתר בנושאים הבאים:

1. האם כל מי שקיבלו עיטורים או צל"שים אכן היו זכאים להם? במילים אחרות: האם שיקול הדעת של הוועדה היה נכון, והאם המידע שהובא בפניה היה מדויק?
2. ידועים מעשי גבורה רבים ממלחמות ישראל אשר מבצעהם לא הומלצו לצל"ש בפני הוועדה. היו לכך סיבות שונות:
 - א. היחידה שאליה השתייך החייל החליטה שלא להעביר המלצות לצל"ש מתוך החלטה עקרונית ובהתבסס על יוזמה מקומית של מפקדים.
 - ב. לא נשאר מפקדים בחיים אשר בתוקף תפקידם היו אמורים להמליץ בפני הוועדה.
 - ג. לא היה מידע בפני המפקדים על

אירוע גבורה שקרה ביחידתם בגלל פיזור הכוחות.

מטרת המאמר הזה היא לדון בנושאים האלה ובמיוחד בנושא שהוא לדעתי הבעייתית ביותר - של מעשי גבורה שלא דווחו לוועדה הרלוונטית מסיבות שונות, וכך נוצר מצב שבו מעשי גבורה לא נידונו בפני הגורמים המוסמכים.

צל"שים ועיטורים שהוענקו בהמלצת הוועדה

ועדות הרמטכ"ל לעניין הצל"שים זכו בדרך כלל לאמון רב, אך היו מקרים שבהם הועלו טענות בנוגע לממצאי הוועדות האלה ובנוגע לשיקול הדעת שהפעילו בהענקת צל"שים או עיטורים. מקרים כאלה היו מועטים, אבל לדעתי הם מחייבים לאמץ נוהל שלפיו כל מקרה של חריגה לכאורה מנורמות ערכיות יבדק מיד כדי למנוע פגיעה באמינות הוועדה ובאמינות הצל"שים. כך, למשל, פורסמו בעבר טענות על עסקאות של "המלץ לי, ואמליץ לך" בוועדות להענקת צל"שים. שמועות כאלה צריכות להיבדק בזמן אמת, ויש לפרסם את ממצאי הבדיקות כדי למנוע פגיעה ביוקרת הוועדות וביוקרת הצל"שים.

אשר לטיב העובדות המוצגות בפני הוועדה - בתחום הזה יש מה לשפר. בראש ובראשונה צריך לתת בידי הוועדה כלים לבדיקת העובדות, שכן לא פעם סופר על כך שבפני הוועדה הוצג מידע ש"עוגל" מעט. למשל, חיברו מעשים של כמה חיילים באירוע אחד וייחסו אותם לחייל אחד כדי להאדיר את חלקו במעשה. גם היו כמה מקרים שבהם עלו ספקות שנים רבות לאחר שניתנו צל"שים - בעיקר בנוגע לשלמות העובדות שנמסרו ושימשו בסיס להענקת הצל"שים. גם במקרים כאלה יש להגיע לחקר האמת, ולשם כך יש להעמיד בידי הוועדה את הכלים המתאימים.

ועדות הרמטכ"ל לעניין הצל"שים זכו בדרך כלל לאמון רב, אך היו מקרים שבהם הועלו טענות בנוגע לממצאי הוועדות האלה ובנוגע לשיקול הדעת שהפעילו בהענקת צל"שים או עיטורים

מעשי גבורה שלא הוגשה בגינם המלצה לצל"ש

ישנן כמה סיבות שבגללן לא הוגשו המלצות לצל"שים בגין מעשי גבורה. להלן העיקריות שבהן:

- היחידה שאליה השתייך החייל החליטה שהיא לא מעבירה המלצות באופן גורף. פורסמו בעבר מקרים שבהם החליטו מפקדי יחידות (בדרך כלל יחידות מילואים) שלא להעביר המלצות לצל"ש מתוך תפיסת עולם שכל החיילים שהיו בקרב מסוים זכאים לצל"ש וכי אין להפלות ביניהם. החלטה כזאת היא בהחלט בסמכות המפקדים, אבל יש בה כדי לפגוע בחיילים הבודדים שאלמלא החלטה גורפת כזאת היה עניינם נידון בוועדה. במקרים כאלה פתוחה בידי מפקד היחידה האפשרות להגיש המלצה לצל"ש יחידתי - אפשרות שעד מלחמת לבנון השנייה לא הייתה מפורסמת דיה. על מספר הצל"שים היחידתיים שניתנו עד מלחמת לבנון השנייה ניתן לקרוא באתר הגבורה.²
- היחידה שאליה השתייך החייל שעשה מעשה גבורה החליטה שהמלצות לצל"ש יועברו רק לחיילים שנהרגו בלחימה. גם החלטה כזאת היא בסמכות המפקדים, אבל היא נובעת, לדעתי, מהבנה לא נכונה של מטרת הצל"ש ושל מה שנדרש ממפקדים לאחר קרב או לאחר מלחמה.
- לא נשאר מפקדים בחיים אשר בתוקף תפקידם היו אמורים להמליץ בפני הוועדה

זירת הפיגוע בבית-ליד 22.1.1995 | אחרי משא ומתן ארוך חזר כו הצבא מעמדתו הראשונית והעניק צל"ש אלוף פיקוד לכל אותם החיילים שנהרגו בפיצוץ השני בעת שנחלצו להציל את חבריהם מהפיצוץ הראשון

את עבודתה. חיילים שסופחו מהיחידות האורגניות שלהם ליחידות אחרות ועשו במסגרתן מעשי גבורה נפלו אפוא בין הכיסאות: מפקדיהם המקוריים לא ידעו על מעשי הגבורה שלהם, ואילו מפקדי היחידות שאליהן סופחו לא תמיד חשבו שמחובתם להמליץ גם עליהם.

היש מקום לדין מאוחר בהמלצות לצל"שים?

השאלה המרכזית העומדת לדין במאמר הזה היא האם יש מקום לדון בהמלצות לצל"שים גם שנים רבות לאחר האירועים, או שיש לחתום את פרק הצל"שים בסמוך למלחמה או לאירוע שבמסגרתו נעשה מעשה הגבורה.

מדיניות הצבא כיום היא לחתום את הטיפול בהמלצות לצל"שים בסמוך לאירועים או במסגרת הזמן שהוקצה לעבודתה של ועדת הצל"שים שמונתה לעניין. לעיתים נמשכת עבודת הוועדה שנה ולעיתים אף יותר, אבל לאחר שזו מסתיימת, נוטה הצבא שלא להסכים לדין מאוחר בצל"שים.

עד היום נקט הצבא קו נוקשה ובלי מתפשר שגרס כי "עבר זמנו, בטל קורבנו". הצבא לא היה מוכן לדון במקרים מהעבר - לא בצל"שים שהוענקו ושעלו בנוגע אליהם ספקות שונים ולא בטיפול בהמלצות לצל"שים חדשים שלא הגיעו לידי הוועדה המקורית. אני נוטה שלא לקבל את עמדת הצבא בנוגע לטיפול בהמלצות שלא נידונו. לדעתי, יש מקום לדון בכל המלצה שלא הוגשה - ובתנאי שלא-ההגשה יש סיבות מוצדקות. מהן סיבות מוצדקות? את אלה יש להגדיר במדויק. לעומת זאת אני מקבל את עמדת הצבא בנוגע לאי-נכונותו לחזור בו מהחלטה בגין צל"ש או עיטור שהוענקו - אלא אם כן יובאו בפניו עובדות שאינן ניתנות לסתירה על כך שבפני הוועדה הוצג מידע מזויף.

זכור מאבקם של כמה חוקרים וקציני מילואים מלפני כחמש שנים שהגיע עד לבג"ץ, וזה הורה לצבא לפתוח את תיקי הוועדה שדנו בצל"שים שניתנו לאחר מלחמת יום הכיפורים.³ האם למצב כזה צריך הצבא להגיע שבית המשפט מחייב אותו להציג מידע על עבודת ועדה, שלמסקנותיה יש השלכות נרחבות במישור הלאומי והערכי? כזכור, המסמכים שנמסרו

על מתן צל"שים. מקרים רבים כאלה אירעו, למשל, במלחמת יום הכיפורים. לעיתים לא רק כל המפקדים נהרגו אלא אף יחידות קטנות שלמות נמחקו כליל ממצבת הכוחות של הצבא. היו גדודים שאומנם לא נמחקו ממצבת הכוחות הקרביים, אבל מצבת כוח האדם שלהם ביום השלישי למלחמה הייתה שונה לחלוטין ממצבת כוח האדם שלהם ביום הראשון למלחמה. היו מקרים שבהם התחלף כל סגל הפיקוד של גדודים מסוימים תוך כדי הלחימה. מובן שמפקדים שנטלו פיקוד על יחידות בעיצומה של המלחמה לא יכלו לדעת דבר על מעשי גבורה שאירעו בתחילת הלחימה, עוד לפני הגעתם.

● למפקדים לא היה מידע על מעשי גבורה שאירעו ביחידותיהם משום שאלה התפזרו בין יחידות שונות או בין גזרות שונות. לעיתים הגיע המידע לידיעת המפקדים באיחור, אבל בסמוך למלחמה, וניתן היה לצרפו להמלצות, ולעיתים הגיע המידע מאוחר יותר (לעיתים אחרי שנים), כאשר הוועדה הרלוונטית כבר פורקה לאחר שסיימה

מדינת ישראל?

יש לזכור שעבודה של ועדה כזאת חייבת להישען על עדים ועל עדויות. היות שהצבא מנע במשך עשרות שנים דיונים חדשים על המלצות בנוגע לצל"שים ישנים, לא נותרו עדים חיים רבים שיוכלו להעיד על אותם מעשי גבורה. מאחר שהמלצה ללא עדים חיים לא תידון, הרי שמספר ההמלצות לצל"שים צפוי להיות בסופו של דבר קטן למדי.

היוצאים מן הכלל שצריכים ללמד על הכלל

למרות ההתנגדות העקרונית של הצבא להגשת המלצות מאוחרות יש כמה מקרים שבהם הוא לא עמד בלחץ בני המשפחה או החברים אשר היו נחרצים דיים ובעלי נשימה ארוכה. אומנם מדובר בעיקר במקרים שבהם המומלץ נהרג בעת פעילותו - דבר שמחליש את עמדת הצבא מול המשפחות - אבל ישנם גם מקרים של מומלצים מאוחרים אשר לשמחתנו הם בין החיים.

כניעה של הצבא ללחצים כאלה - אפילו פעם אחת בלבד - היא הצדקה מספקת לפתיחתה של עבודת הוועדה להמלצות נוספות. אם לא ייעשה כן ייווצר הרושם שאם אתה משתייך למשפחה שיוודעת ללחוץ והצליחה למצוא את "המפתח לשער" - המלצותיך יידונו בוועדה; ואם אתה כאחד האדם, או שהמערכת הצליחה להתיש אותך, המקרה שלך לא יובא לדיון בפני הוועדה.

היו מקרים שבהם הצבא לא עמד על העיקרון שלפיו לא מבררים המלצה ישנה למתן צל"ש

בעקבות הפיגוע בבית-ליד (22 בינואר 1995, 22 הרוגים ו-66 פצועים) זכו חיילים רבים בצל"ש אלוף. הצבא לא התכוון לתת צל"שים במקרה הזה אלא להסתפק במכתבי הוקרה לבני המשפחות של החיילים שנחלצו לעזרת חבריהם שנפצעו בפיצוץ הראשון והם עצמם נהרגו בפיצוץ השני. אחרי משא ומתן ארוך חזר בו הצבא מעמדתו הראשונית והעניק צל"ש אלוף לכל אותם החיילים שנהרגו בפיצוץ השני בעת שנחלצו להציל את חבריהם מהפיצוץ הראשון. על השתלשלות הדברים ניתן לקרוא בראיון עם אביה של מאיה קופשטיין ז"ל שנהרגה בפיצוץ וזכתה בצל"ש אלוף לאחר מותה.⁴

גם משפחתו של סמל מרדכי שפירא ז"ל הצליחה - לאחר מאבק ארוך - שהמקרה של בנה יידון בפני ועדה, ובסופו של דבר הוענק לו צל"ש אלוף באפריל 2006 על אירוע שהתרחש יותר מ-30 שנה קודם לכן, במלחמת יום הכיפורים.⁵

דוגמאות קיצוניות עוד יותר הן של יוסי קולר, של חיים רוטקופף ז"ל, של צבי זרעאלי ז"ל ושל יצחק זכרוביץ'. לארבעתם הוענק צל"ש אלוף הפיקוד במאי 2006 על מעשים שעשו 50 שנה לפני כן - במבצע קדש ובמבצע שומרון (פעולת קלקיליה) ב-1956. גם במקרים האלה מדובר בתיקונים שהושגו לאחר לחץ שהפעיל יוסי קולר בשל רצונו לתקן עוול שנעשה, לדעתו, לחברו שנפל. עם זאת המקרים האלה שונים במקצת, שכן היו בידי החיילים ומשפחותיהם אישורים בכתב שניתנו 50 שנה לפני כן על זכאותם לצל"שים. אלה לא הוענקו אז, ולמעשה היה צורך רק "לתרגם" אותם לאותות המקובלים כיום ולהעניקם.

עם זאת, עשרה חיילים נוספים שקיבלו כנראה צל"שים באותה העת לא זכו לצל"שים "מחודשים", היות שהמסמכים שנמצאו ברשותם היו פחות חד-משמעיים מהמסמכים של הארבעה.

לעיונם של החוקרים בעקבות החלטת בג"ץ כללו תיקים חסרים שמהם לא ניתן היה ללמוד דבר. גם הקלטות הדיונים נעלמו, וכל הפרשה הזאת השאירה תחושה קשה אפילו בקרב חברי הוועדה. אלוף (מיל") ג'קי אבן אמר בעניין הזה: "אני פשוט מתבייש שכך משמרים אצלנו מסמכים" בהתייחסו לאובדן הרישומים על דיוניה של ועדת הצל"שים שבה היה חבר.

בנוגע להמלצות חדשות שלא הגיעו לוועדת הצל"שים הרלוונטית במועד שנקבע, ככלל נוהג הצבא לדחות כל בקשה לדיון כזה. יש להניח שעמדת הצבא מבוססת על החשש שייאלץ לדון במשך שנים רבות במקרים רבים שיובאו בפניו, ולכאורה לא יהיה לדבר סוף.

לצד הטענה הזאת אי-אפשר להתעלם מהעוול שנגרם לרבים מכך שהמקרה שלהם או של קרוביהם לא נידון כלל בפני הוועדה הרלוונטית מהסיבות שמניתי לעיל, וכתוצאה מכך נפגעת מורשת הקרב והגבורה של הצבא. מעבר לפגיעה הזאת קיימת גם פגיעה אישית באנשים שהיו ראויים לצל"ש, אילו המקרה שלהם היה נידון. במקרים שבהם נפלו המומלצים בעת שעשו את מעשה הגבורה, הפגיעה היא גם בבני משפחותיהם.

החשש של הצבא מדיון בהמלצות שלא נידונו בעבר הוא לדעתי מופרך. ככל שחולף הזמן היקף הבעיה קטן, ואם הצבא יפתח היום את הסוגיה הזאת לדיון מחודש, מספר המומלצים החדשים, להערכתו, לא יהיה רב. אבל לצורך הדיון הבה נניח שיוגשו מאות המלצות חדשות לחיילים ממלחמת יום הכיפורים ועוד כמספר הזה משאר המלחמות. לצורך הדיון נניח שיוגשו בסך הכול אלף המלצות חדשות. אז מה? תשב ועדה שתמונה לעניין במשך כמה חודשים, תשמע עדויות, תבחן את המקרים ותחליט. מן הסתם רבות מההמלצות יידחו - כפי שקורה בעת דיונים בוועדות שמתכנסות במועדים הרשמיים - ואילו המלצות אחרות יאומצו. ומה ייגרע מהצבא וממדינת ישראל אם יתווספו עוד כמה מאות בעלי צל"שים למורשת הקרב והגבורה של צה"ל ושל

הדיון צריך להיות ענייני ולא מוטה לשום כיוון. אותם הכללים שחלים על הוועדה המקורית צריכים להיות תקפים בוועדה שדנה בהמלצות המאוחרות.

כמו כן אני מציע שתוקם ועדה קבועה שתתכנס בהתאם לצורך אחת לפרק זמן מסוים ותדון בכל המקרים שהצטברו. עדיף לדון ולהגיב בסמוך למתן ההמלצה ובכך למנוע תחושות של אי-נוחות בקרב בני משפחות וחברים.

נראה לי שרק טוב יצמח לצבא אם היקף המעוטרים ובעלי הצל"שים יורחב כתוצאה ממהלך מתקן כזה. גם כך צה"ל הוא צבא שמקמץ במתן ציונים לשבח. אין סיבה לקמץ גם בדיון על מקרים שכלל לא הובאו לדיעוה.

הצל"שים והעיטורים בצה"ל הם אבן יסוד ערכית בהווה הישראלית. ראוי שכל מי שזכאי להם אכן יקבל אותם, ולא ימנעו מהזכאים את הכבוד הזה בגלל שיקולים טכניים שבראייה ארוכת טווח הם שוליים לחלוטין.

מהדוגמאות האלה עולה בבירור שהיו מקרים שבהם הצבא לא עמד על העיקרון שלפיו לא מבררים המלצה ישנה למתן צל"ש. לדעתי, זוהי הגישה שיש לנקוט גם בהמלצות נוספות כדי להגיע לחקר האמת ולהעניק את ההערכה הראויה לחיילים שהוועדה תגיע למסקנה שהם עומדים בקריטריונים המתאימים.

בצבאות זרים נהוג לדון בזכאות לצל"שים גם שנים רבות לאחר שנעשו מעשי הגבורה. כך, למשל, לפני כשלוש שנים זכה חייל אמריקני בצל"ש על מעשה שעשה במלחמת העולם השנייה. גם במקרה הזה היו חברים ומפקדים נאמנים אשר לחצו, העידו והביאו עובדות, ולאחר דיון התקבלה ההחלטה, והוענק הצל"ש.

הנוסח המצמצם של חוק העיטורים

בנושא הצל"שים ישנה בעיה עקרונית נוספת, והיא קשורה לחוק העיטורים שנחקק ב-1970. על פי החוק הזה התכנסה ועדה שתפקידה היה לבחון את כל הצל"שים שניתנו בצה"ל מקום המדינה ועד מועד קבלת החוק ולהחליט אם להמיר אותם לעיטורים או להשאיר אותם במתכונתם המקורית (צל"שים). הוועדה אכן התכנסה, אבל בגלל הגדרה מצמצמת בחוק⁶ התקיים דיון רק על צל"שים שהעניק הרמטכ"ל ולא על צל"שים שהעניקו מפקדי חטיבות ואלופי פיקודים.

מספר הצל"שים שהעניקו מח"טים ואלופים מקום המדינה ועד למועד שבו נחקק החוק הוא גדול מאוד, אך מאחר שהם לא נידונו בוועדה ולא הומרו לעיטורים, נשכחו רבים מהם מהיסטוריית הגבורה של צה"ל.

את הנושא הזה העלה בזמנו אביתר בן-צדף במאמרו "איפה כולם"⁷. את העוול הזה יכול הצבא לתקן בכך שיפנה מיוזמתו לכנסת בבקשה לתקן את סעיף 20 בחוק באופן שיאפשר לבחון את כל הצל"שים שנתנו המח"טים והאלופים ולהחליט מי מהם ראוי שיומר לעיטור. הדבר נכון שבעתיים לאור ממצא שגיליתי במחקר אחר וממנו עולה שנציג הצבא בוועדת הכנסת התחייב שיובאו בפני הוועדה כל הצל"שים שניתנו עד למועד הקובע - בלי להתחשב מיהו נותן הצל"ש.⁸ נוסף על כך גיליתי באותו המחקר שאפילו בפני הוועדה שהתכנסה להמרת הצל"שים לעיטורים לא הונחו כל הצל"שים שניתנו אלא רק 78, אף שבפועל מספרם הגיע ל-175 צל"שים.⁹

הצל"שים האבודים של מלחמת השחרור

בהקשר הזה אי-אפשר שלא להזכיר את המאות הרבות של הצל"שים שהמליצו להעניק מפקדים במלחמת השחרור ושאושרו בוועדת הצל"שים שהוקמה כדי לדון בהמלצות האלה. הוועדה המליצה להעניק בין 1,200 ל-1,700 צל"שים מתוך כ-3,000 ההמלצות שהגישו המפקדים.¹⁰ את כל מאות הצל"שים האלה דחה דוד בן-גוריון באופן שרירותי ובמקומם אישר להעניק את התואר "גיבור ישראל" ל-12 לוחמים בלבד. סוגיה לא פחות מטרידה היא צל"שים שנתנו מפקדים במהלך מלחמת השחרור, ומעמדם לא לגמרי ברור.¹¹

סיכום

להענקת צל"ש יש שני היבטים - אישי וציבורי. בראש ובראשונה זוהי הבעת הערכה לחייל - בחייו או לאחר מותו - על מעשה יוצא דופן שעשה. ההיבט השני, לדעתי, הוא חינוכי-חברתי: החברה ובעיקר הצבא מעלים על נס - באמצעות אירוע שקרה - מודל להתנהגות ערכית הראויה לחיקוי. בכך הם מייצרים גם מורשת קרב וגבורה. בשל כך אין, לדעתי, להערים קשיים על קבלת המלצות שלא ניתנו בזמן.

במקרה של הגשת המלצה באיחור יכול הצבא לחייב את המגיש לצרף נימוקים מדוע לא הוגשה ההמלצה במועד, ורק אם הוועדה תאשר את הנימוקים, יובא המקרה לדיון. הוועדה יכולה לחייב - כמו בדיונים של ועדות רגילות - להביא עדים ועובדות שיבססו את ההמלצה.

הערות

1. ראו פקודת מטכ"ל 33.0807 "עיטורים, ציונים לשבח, אותות הערכה ואותות הוקרה", http://dover.idf.il/IDF/info/information_resources/pkodot/03.htm
2. ראו צל"ש יחידתי באתר הגבורה: www.gvura.org
3. יוסי מלמן, "לאן נעלמו תיקי הצל"שים", **הארץ**, 28 בספטמבר 2006, <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1140796> וכן ראו באתר הגבורה: לאן נעלמו תיקי הצל"שים
4. רוני קדוש, "הגיבורה שלהם", **במחנה**, 25 ביולי 2003, הגיבורה-שלהם- www.gvura.org/a343462
5. ראו באתר הגבורה: סמל מרדכי שפירא ז"ל וכן נוסח חוק העיטורים בצבא הגנה לישראל, תש"ל, סעיף 20 (א' 1)
7. ראו באתר הגבורה: איפה כולם
8. ראו: עפר דרורי, "חוק העיטורים בצבא ההגנה לישראל - השתלשלות היסטורית" באתר <http://www.global-report.com/drori>
9. **שם**
10. השוני במספרים נובע מקיומם של שני מסמכים שונים שמסכמים את פעולתן של שתי ועדות שדנו בהענקת הצל"שים ב-1949, בתום מלחמת העצמאות.
11. ראו: שנים עשר גיבורי ישראל לא היו לבדם www.global-report.com/drori/a342493